

Bazyli Degórski *OSPPE*

RELIGIA CHRZEŚCIJAŃSKA I POLITYKA CESARSKA POD RZĄDAMI KONSTANTYNA WIELKIEGO I KONSTANCJUSZA II

W niniejszym artykule chcemy ukazać spory teologiczne, jakie rozgorzały po dogmatycznych ustaleniach powziętych na pierwszym soborze powszechnym w Nicei w Azji Mniejszej w 325 roku. Omówimy okres od zakończenia tegoż soboru do śmierci cesarza Konstancjusza II w 361 roku. W pierwszej więc części artykułu zajmiemy się polityką religijną cesarza Konstantyna Wielkiego, aby następnie przyjrzeć się sporom teologicznym, jakie miały miejsce pod panowaniem cesarza Konstancjusza II ze zwróceniem szczególnej uwagi na zwołany przez niego w 359 roku podwójny synod: dla Zachodu w Rimini, a dla Wschodu w Seleucji. Polityka cesarska, która zdominowała wszelkie dyskusje teologiczne w badanym przez nas okresie, doprowadziła do narzucenia herezji ariańskiej praktycznie całemu cesarstwu.

1. Sytuacja Kościoła pod rządami Konstantyna Wielkiego

Już kilka miesięcy po zakończeniu Soboru Nicejskiego (325 r.) było oczywiste, że stronnictwo ariańskie nie zrezygnowało z walki na rzecz własnej koncepcji teologii trynitarniej. Dwóch czołowych biskupów tego ugrupowania – Euzebiusz z Nikomedii i Teognis z Nicei – oznajmiło cesarzowi, że wycofują swoje poparcie dla sformułowania wiary z 325 roku. Konstantyn Wielki, nieprzyzwyczajony do takiego traktowania uroczyste zatwierdzonych przez siebie postanowień, uznał to posunięcie biskupów za samowykroczenie ze wspólnoty kościelnej. Wygnał ich więc do Galii, a ich stolice obsadził biskupami wiernymi symbolowi nicejskiemu. List do wspólnoty

w Nikomedii wyraża oburzenie cesarza z powodu zuchwałej postawy jej biskupa Euzebiusza. Okazało się jednak, że również inni biskupi idą w ślady buntowników. Należał do nich Teodot z Laodycei, który publicznie zadeklarował swoją sympatię dla Ariusza. Reakcja cesarza i w tym przypadku jasno pokazała, że będzie on stanowczo działał na rzecz obrony wiary nicejskiej¹.

Niestety, na początku 328 roku nastąpiła niezrozumiała zmiana w postawie cesarza, który zaczął popierać przedstawicieli orientacji proariańskiej. W tym też roku powrócili z wygnania i ponownie objęli swoje stolice biskupi Euzebiusz z Nikomedii i Teognis z Nicei². Co więcej, to właśnie Euzebiusz, którego trzy lata wcześniej Konstantyn surowo ukarał, zaczął teraz zdobywać coraz większe zaufanie i przychylność cesarza, aż w końcu zajął stanowisko jego teologicznego doradcy, wypierając z niego Hozjusza z Kordoby, który po Soborze Nicejskim powrócił do swojej diecezji w Hiszpanii i stamtąd wspierał radami cesarza. Fakt ten uczynił Euzebiusza skutecznym rzecznikiem interesów arian. Należy tu uwzględnić wpływ Konstancji, przyrodniej siostry Konstantyna, która mieszkała w Nikomedii i od dawna darzyła zaufaniem wysoko urodzonego biskupa tej cesarskiej rezydencji³.

Z pewnością do zmiany stanowiska przyczynił się także sympatyzujący z Ariuszem biskup Euzebiusz z Cezarei Palestyńskiej⁴, którego wielka kultura, umiejętności retoryczne i dworski sposób bycia wywarły ogromny wpływ na cesarza, zwłaszcza że Euzebiusz był dobrym dyplomatą i miał zdolność łagodzenia kontrastów. Najprawdopodobniej pochlebnie wyrażała się też o nim matka cesarza św. Helena, opisując wrażenia z podróży do Ziemi Świętej, gdzie z pewnością spotkała biskupa Cezarei.

Wróćmy znów do Euzebiusza z Nikomedii, który natychmiast po powrocie z wygnania z energią i pewnością siebie objął przywództwo partii ariańskiej. Zrozumiał, że walka nie powinna być prowadzona bezpośrednio przeciwko symbolowi z Nicei, ponieważ z pewnością wywołałoby to opór i sprzeciw cesarza. Ważniejsze było wyeliminowanie najpierw przywódców nicejczyków. Należał do nich Eustacjusz z Antiochii, który po zakończeniu

¹ Por. PHILOSTORGIUS, *Historia ecclesiastica* 2, 7.

² Por. tamże.

³ Niektórzy uczeni zakładają, że ich rehabilitacja nastąpiła w 327 r. po drugiej sesji Soboru Nicejskiego, ale istnieją poważne wątpliwości co do autentyczności dokumentów, które potwierdzałyby tę hipotezę. Por. np. N.H. BAYNES, *Constantine the Great*, London 1930, s. 22.

⁴ Odnosnie do Euzebiusza z Cezarei, por. C. CURTI, *Eusebio di Cesarea*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 1845-1853.

soboru zaczął odgrywać wśród nich dominującą rolę. Już w Nicei sprzeciwiał się Ariuszowi choćby pismami i drażnił go swoim szyderstwem, takim samym, z jakim teraz spoglądał na nową działalność Euzebiusza z Nikomedii. Z subtelną więc zręcznością doniesiono cesarzowi, że Eustacjusz jest moralnie wątpliwą postacią, która coraz bardziej zakłóca pokój religijny. By wzmóc gniew cesarza, dodano plotkę, że Eustacjusz pogardliwie wypowiada się o jego matce Helenie. Aby obalić Eustacjusza, za zgodą cesarza zwołano synod w Antiochii (331?⁵), który go złożył z urzędu, a Konstantyn wygnał do Tracji⁶.

Zachęcona tym sukcesem partia ariańska skierowała z kolei swoją ofensywę przeciwko Atanazemu, który po śmierci w 328 r. biskupa Aleksandrii Aleksandra objął po nim stolicę biskupią. Już na Soborze Nicejskim energia i stanowczość ówczesnego diakona Atanazego wywarły silne wrażenie na ojcach soborowych, którzy dostrzegli w nim przyszłego obrońcę prawowiernej teologii nicejskiej.

Wrogowie ariańscy wybrali teraz, podobnie jak w przypadku Eustacjusza z Antiochii, drogę insynuacji. Przedstawiano Atanazego jako człowieka żadnego władzy, nie dbającego o prawo i porządek, używającego wszelkich środków, by realizować własne interesy. Oskarżono go ponadto o zabicie biskupa Arseniusza, który jako melecjanin miał nie podporządkować się bezwzględnie Atanazemu, a także o wychłostanie innych melecjańskich biskupów. Wśród zarzutów znalazło się nawet pomówienie o zbezczeszczenie używanego podczas świętej liturgii kielicha⁷. Pod wpływem tych oskarżeń cesarz postanowił zwołać synod mający zająć się sprawą Atanazego. Było to tym łatwiejsze, że wcześniej zaprosił biskupów do Jerozolimy na poświęcenie wzniesionego przez siebie kościoła Grobu Świętego. Po tej uroczystości, która miała miejsce w 335 roku, biskupi udali się na synod do pobliskiego Tyru⁸. Oczywiście synod był całkowicie zawładnięty przez partię ariańską, która do udziału w nim dopuściła prawie wyłącznie przeciwników Atanazego, przedstawiciel zaś cesarza, komes Flawiusz Dionizy, był znanym zwolennikiem nurtu ariańskiego. Biskupi egipscy towarzyszący Atanazemu nie zostali dopuszczeni – po prostu ich nie zaproszono.

⁵ Data synodu jest bardzo kontrowersyjna (326, 330, 331, 338). Por. H. HESS, *The Canons of the Council of Serdica*, London 1958, s. 149.

⁶ Por. THEODORETUS, *Historia ecclesiastica* 1, 21, 4-22.

⁷ Atanazy mówi o tym w *Apologia contra Arianos*.

⁸ Por. EUSEBIUS CAESARIENSIS, *Vita Constantini* 41, 42. List do ojców synodalnych znajduje się także w: THEODORETUS, *Historia ecclesiastica* 1, 29.

W Tyrze po raz pierwszy na scenie pojawili się także dwaj biskupi panońscy: Walens z Mursy i Ursacjusz z Singidunum, którzy mieli odegrać znaczącą rolę w późniejszych konfliktach, a których Ariusz pozyskał dla swoich teorii jeszcze podczas wygnania. Atanazy miał zatem bronić się przed zarzutami wobec tych, którzy niemal bez wyjątku byli jego zaciekłymi przeciwnikami. Nie mógł więc liczyć na sprawiedliwy wyrok, a wręcz musiał obawiać się o własne życie. Dlatego zdecydował się potajemnie opuścić Tyr i udał się do Konstantynopola, aby osobiście spotkać się z Konstantynem. Przyspieszyło to podjęcie przez synod decyzji o złożeniu Atanazego z urzędu. Atanazy tymczasem, ponieważ nie uzyskał audiencji u cesarza, zwrócił się do niego bezpośrednio podczas jednej z przejażdżek konnych, opowiedział mu o wydarzeniach w Tyrze i odwołał się do sprawiedliwości. Konstantyn jednak nie podjął wówczas żadnej decyzji, ograniczając się do wezwania uczestników synodu w Tyrze do Konstantynopola. Na wezwanie cesarza stawilo się jednak tylko czterech biskupów – najbardziej zagorzałych wrogów Atanazego: dwóch Euzebiuszów, Ursacjusz i Walens⁹. Nie tylko nie wyjaśnili oni niczego obiektywnie, ale wnieśli nawet jeszcze nowe oskarżenie przeciwko św. Atanazemu, posuwając się tym razem aż do zarzucenia mu zdrady stanu. Oskarżono go bowiem o sabotowanie rozporządzeń cesarskich w Egipcie i uniemożliwianie eksportu zboża niezbędnego do życia stolicy. Za tego rodzaju przestępstwa cesarz mógł orzec karę śmierci. Nie posunął się jednak do tego, lecz wygnał egipskiego biskupa do Trewiru¹⁰. Pozostaje niejasne, dlaczego Konstantyn nie zbadał dokładniej tego absurdalnego oskarżenia. Można przypuszczać, że było mu ono na rękę, stanowiło bowiem wygodny pretekst do usunięcia ze Wschodu człowieka, którego uważał za przeciwnika swojej pokojowej polityki.

Stronictwo ariańskie miało teraz wolną rękę, ale chciało uwieńczyć swoje pasmo zwycięstw całkowitą rehabilitacją Ariusza, tj. sprowadzeniem go z wygnania i przywróceniem mu praw kapłańskich. Dla Ariusza sytuacja zmieniła się więc na lepsze. Dwa lata wcześniej, w 333 roku, cesarz ogłosił edykt przeciwko niemu i w długim liście do Ariusza i jego zwolenników po raz kolejny potępił ich naukę. Ale później, w 334 r., Ariusz otrzymał list od cesarza wzywający go pilnie na sąd w celu wymiany poglądów¹¹. Przy tej sposobności Ariusz przedstawił Konstantynowi wyznanie wiary, które sprytnie omija-

⁹ Por. ATHANASIAS ALEXANDRINUS, *Apologia contra Arianos* 86; SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica* 2, 281-313.

¹⁰ Por. ATHANASIAS ALEXANDRINUS, *Apologia contra Arianos* 9.

¹¹ Por. SOCRATES SCHOLASTICUS, *Historia ecclesiastica* 1, 25.

ło rzeczywisty punkt sporny. Cesarz jednak, nie będąc teologiem, a pragnąc zażegnać spory, odesłał rozstrzygnięcie sprawy na kolejny synod, który miał uwolnić Ariusza od ekskomunikacji¹². Taką możliwość przedstawiono ariańskim biskupom na spotkaniu w Jerozolimie. Uznali oni naukę Ariusza za prawowierną i poparli proponowane przez niego wyznanie wiary. Następnie unieważnili ekskomunikę nałożoną na Ariusza w Nicei i prosili cesarza o przywrócenie mu praw prezbiteratu, które następnie synod zatwierdziłby uroczystym aktem kościelnym¹³. Ariusz zmarł jednak wkrótce, zanim to nastąpiło¹⁴.

2. Polityka kościelna Konstancjusza II

Po śmierci Konstantyna Wielkiego w roku 337 r. nastąpił wielki rozkwit arian. Wschodnią część cesarstwa pozostawił on w spadku synowi Konstancjuszowi, ten zaś wybrał arianizm jako własne wyznanie i w ciągu dwudziestu czterech lat swojego panowania zrobił wszystko, co w jego mocy, aby wspierać utrwalenie arianizmu.

Na początku rządów Konstancjusza św. Atanazy Aleksandryjski i jego katolicki zwolennicy mogli spodziewać się przychylności cesarza. Tenże poinformował bowiem Atanazego, że weźmie pod uwagę wolę swojego ojca i że zawsze Atanazy może liczyć na jego wsparcie. Jak się wydaje, taka postawa Konstancjusza mogła być spowodowana chęcią znalezienia jak największej liczby popleczników w walce z uzurpatorem Magnencjuszem. Atanazy bowiem zachował się bardzo powściągliwie wobec delegacji Magnencjusza, który także chciał pozyskać dla siebie Biskupa Aleksandrii. Co więcej, Atanazy wezwał swoich wiernych do modlitwy za cesarza Konstancjusza.

Niestety, w miarę jak cesarz odnosił coraz większe zwycięstwo nad uzurpatorem, coraz też bardziej ulegał przeciwnikom św. Atanazego¹⁵. Na

¹² Por. SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica* 2, 27, 7 i następne.

¹³ Por. SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica* 2, 27, 13-14; ATHANASIVS ALEXANDRINUS, *Apologia contra Arianos* 84; TENŻE, *De synodis* 21.

¹⁴ Por. ATHANASIVS ALEXANDRINUS, *Epistula de morte Arii ad episcopos Aegypti et Libyae* 19. Atanazy widzi w śmierci Ariusza karę Bożą. Ariusz nie zmarł prawdopodobnie w Aleksandrii, ale w Konstantynopolu (por. SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica* 2, 29, 1-5).

¹⁵ Odnosnie do cesarza Konstancjusza II i jego związków ze św. Atanazym, por.: G. GIGLI, *L'ortodossia, l'arianesimo e la politica di Costanzo II (337-361)*, Roma 1949; R. KLEIN, *Constantius II und die christliche Kirche*, Darmstadt 1977; D. KIENAST, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1990, s. 314-322; T.D. BARNES, *Athanasius and Constantius: Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Cambridge 1993; P.O. CUNEO, *La legislazione di Costantino II, Costanzo II*

początku 352 roku zarzucili oni wprost biskupowi Aleksandrii, że chociaż rzekomo popierał Konstancjusza, to jednak przyjął delegację Magnencjusza, a więc jest niełojalny wobec prawowitego cesarza¹⁶.

Przeciwnicy Atanazego wzmogli swoje wysiłki po śmierci papieża Juliusza I (12 IV 352 r.)¹⁷, w którym biskup Aleksandrii miał na Zachodzie najsilniejsze oparcie. Nowy papież – Liberiusz (352-366 r.)¹⁸ – podobnie jak jego poprzednik odrzucił oskarżenia przeciwko św. Atanazemu i w celu przywrócenia pokoju między Wschodem a Zachodem poprosił Konstancjusza, który przebywał wówczas w Arles, o zwołanie synodu w Akwilei¹⁹. Cesarz był gotów zwołać synod natychmiast, ale chciał, by odbył się on w Arles, i tam też w 353 roku zaproszono biskupów Galii²⁰. Z pewnością nie był to jednak dobry znak, że uczestniczący w synodzie biskupi Panonii – Walens z Mursy (*Valens*; działał w latach 335-359) i Ursacjusz z Singidunum²¹ (*Ursacius*; działał w latach 335-346), pełniący funkcję teologicznych doradców cesarza dla łacińskiego Zachodu, wydatnie popierali linię arian. Może za ich sugestią nie przedstawiono ojcom synodalnym żadnej z nierozstrzygniętych kwestii teologicznych, lecz jedynie przygotowany wcześniej dekret zawierający potępienie św. Atanazego. Legaci papiescy bezskutecznie nalegali, aby najpierw omówić spory teologiczne. Cesarz jednak, podobnie jak zrobił to niegdyś jego ojciec wobec mniejszości w Nicei, zagroził odwołaniem i wygnaniem zachodnich biskupów, jeśli nie podpiszą decyzji synodu. Ta groźba i zręczna elokwencja biskupa Walensa z Mursy sprawiły, że biskupi Galii, którzy ponadto byli słabo

e Costante (337-361), Milano 1997; G. VENTURA DA SILVA, *Reis, santos e feiticeiras. Constâncio II e os fundamentos místicos da basileia 337-361*, Vitoria 2003; M. FORLIN PATRUCCO, *Costanzo II*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 1247-1248.

¹⁶ Por. ATHANASIUS ALEXANDRINUS, *Historia Arianorum ad monachos* 30.

¹⁷ Odnośnie do papieża Juliusza I, por. B. STUDER, *Giulio I papa*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 2317-2318.

¹⁸ Odnośnie do papieża Liberiusza, por. B. STUDER, *Liberio papa*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 2822-2823.

¹⁹ Por. HILARIUS PICTAVIENSIS, *Fragmentum historicum* 5, 1-6. Por. także: *Scolies ariennes sur le concile d'Aquilée*, introduction, texte latin et notes par R. GRYSOON, Sources Chrétiennes 267, Paris 1980 (w dodatku znajdują się akta synodu w Akwilei, ale z 381 roku). M. ZELZER (wyd.), w: *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 82/3 (wydanie krytyczne akt synodu z 381 roku).

²⁰ Por. Ch. MUNIER – G. PILARA, *Arles*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 535-540 (szczególnie kol. 539).

²¹ Obecnie w granicach Belgradu.

poinformowani o całym przebiegu kontrowersji związanej ze św. Atanazym, jeden po drugim złożyli podpisy. Tylko jeden, w swojej uczciwości, miał odwagę się sprzeciwić, a mianowicie biskup Trewiru Paulin²², który został z tego powodu zesłany na wygnanie do Frygii, gdzie wkrótce zmarł²³.

Także papież Liberiusz nie mógł zgodzić się z depozycją św. Atanazego Aleksandryjskiego i poprosił cesarza o zwołanie nowego wielkiego synodu²⁴. Konstancjusz chętnie przystał na tę prośbę, ponieważ już wiedział, że nie należy spodziewać się poważnego oporu wobec jego woli ze strony tego episkopatu i jako miejsce synodu wyznaczył Mediolan²⁵. W 355 roku w mieście tym zebrało się wielu biskupów wschodnich i duża liczba biskupów zachodnich²⁶. Wraz z tym synodem rozpoczęła się jednak wielka tragedia Kościoła, która też bardzo poważnie splamiła cesarza nieznoszącego najmniejszego sprzeciwu i posuwającego się wobec przeciwników do coraz ostrzejszych środków. Po raz kolejny despotycznie zażądał on, aby ojcowie synodalni podpisali wyrok potępiający św. Atanazego²⁷.

Kiedy biskup Euzebiusz z Vercelli²⁸ zaproponował, aby obecni biskupi najpierw złożyli swoje podpisy pod nicejskim symbolem wiary, a biskup Mediolanu Dionizy²⁹ miał właśnie to uczynić, nastąpiły straszliwe zamieszki³⁰. Cesarz, aby lepiej kontrolować biskupów, kazał przenieść kolejne sesje z kościoła do pałacu cesarskiego³¹ i używając tych samych gróźb osiągnął ten

²² Por. A. MARTIN, *Athanase d'Alexandrie et l'Église d'Égypte au IVe siècle (328-373)*, Rome 1996, s. 455, 461, 466; M. SIMONETTI, *Paolino di Treviri*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2008, kol. 3832-3833.

²³ Por. HILARIUS PICTAVIENSIS, *Fragmentum historicum* 1, 6.

²⁴ Por. tamże, 5, 3. 6.

²⁵ Odnośnie do tego synodu por.: G. CORTI, *Lucifero di Cagliari*, Milano 2004, s. 63-85; A. DI BERARDINO, *Milano. II. Concili*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 3277-3279.

²⁶ Por. SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica* 4, 9, 1.

²⁷ Por. A. DI BERARDINO, *Milano. II. Concili*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 3277.

²⁸ Odnośnie do Euzebiusza z Vercelli por.: E. CROVELLA, *S. Eusebio di Vercelli*, Vercelli 1960; M. CAPELLINO, *Spiritualità di S. Eusebio*, Vercelli 1986. T. BOSCO, *Eusebio di Vercelli nel suo tempo pagano e cristiano*, Torino 1995; M. CAPELLINO (red.), *S. Eusebio di Vercelli (Documenti e osservazioni storico-teologiche)*, Vercelli 1996; *Eusebio di Vercelli e il suo tempo*, red. E. DAL COVOLO – R. UGLIONE – G.M. VIAN, Roma 1997; L. DATTRINO, *Eusebio di Vercelli*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 1861-1862.

²⁹ Por. M. SIMONETTI, *Dionigi di Milano*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 1443.

³⁰ Por. ATHANASIVS ALEXANDRINUS, *Historia Arianorum ad monachos* 31-34.

³¹ Por. LUCIFERUS CALARITANUS, *Moriendum esse pro Filio Dei* 1.

sam rezultat, jaki miał miejsce w Arles: prawie wszyscy biskupi poddali się przemocy. Sprzeciwili się jedynie trzej z nich: Euzebiusz z Vercelli, Lucyfer z Cagliari³² i Dionizy z Mediolanu. Za karę skazano ich na wygnanie, a mediolańskim katolikom narzucono jako biskupa arianina Auksencjusza pochodzącego z Kapadocji³³, który nie potrafił nawet nauczać wiernych w ich ojczystym łacińskim języku. Po zakończeniu synodu wysłannicy cesarscy udali się do biskupów, którzy byli na synodzie nieobecni, i również wymusili ich podpisy. Napotkali jednak pewien opór w Galii, której duszą stał się święty biskup Hilary z Poitiers³⁴. W następnych latach miał on w decydujący sposób przyczynić się do tego, by łaciński Zachód nie padł ofiarą arianizmu. Tymczasem jednak został zmuszony do udziału wraz z innymi biskupami południowej Galii w synodzie w Béziers (356 r.)³⁵, gdzie większości uczestników znów narzucono siłą potępienie św. Atanazego. Hilary jednak wraz biskupem Rodaniszem z Tuluzy³⁶ sprzeciwił się temu. Skazano ich za to na wygnanie do Frygii.

³² Por. G. CORTI, *Lucifero di Cagliari*, Milano 2004.

³³ Por. M. SIMONETTI, *Aussenzio di Milano*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 662-663.

³⁴ Co do św. Hilarego i tego poglądów teologicznych por.: P. SMULDERS, *La doctrine trinitaire de s. Hilaire de Poitiers*, Roma 1944; C.F.A. BORCHARDT, *Hilary of Poitiers' Role in the Arian Struggle*, Den Haag 1966; E.R. LABANDE (red.), *Hilaire et son temps. Actes du Colloque de Poitiers, 29 septembre – 3 octobre 1968, à l'occasion du XVIe centenaire de la mort de saint Hilaire*, Paris 1969; J. DOIGNON, *Hilaire de Poitiers avant l'exil*, Paris 1971; L.F. LADARIA, *El Espíritu Santo en San Hilario de Poitiers*, Madrid 1977; L. LONGOBARDO, *Il linguaggio negativo della trascendenza di Dio in Ilario di Poitiers*, Napoli 1982; H.C. BRENNKE, *Hilarius von Poitiers und die Bischofsopposition gegen Konstantius II.: Untersuchungen zur dritten Phase des Arianischen Streites (337-361)*, Berlin – New York 1984; M. FIGURA, *Das Kirchenverständnis des Hilarius von Poitiers*, Freiburg – Basel – Wien 1984; M. DURST, *Die Eschatologie des Hilarius von Poitiers: ein Beitrag zur Dogmengeschichte des vierten Jahrhunderts*, Bonn 1987; L.F. LADARIA, *La cristologia de Hilario de Poitiers*, Roma 1989; G. VACCARI, *La teologia della assunzione in Ilario di Poitiers: uno studio sui termini "adsumere" e "adsumptio"*, Roma 1994; Y.-M. DUVAL, *L'extirpation de l'arianisme en Italie du Nord et en Occident: Rimini (359/60) et Aquilée (381), Hilaire de Poitiers (367/8) et Ambroise de Milan (397)*, Aldershot 1998; M. SIMONETTI, *Ilario di Poitiers*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 2521-2528.

³⁵ Po tym synodzie św. Hilary z Poitiers napisał przeciw biskupom Walensowi z Mursy i Ursacjuszowi z Singidunum jedno ze swoich historycznych dzieł: HILARIUS PICTAVIENSIS, *Liber adversus Valentem et Ursacium*. Co do synodu w Béziers, por. E. GRIFFE, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*, t. 1, Paris 1964², s. 224-228.

³⁶ Co do biskupa Rodaniszusa z Tuluzy por.: H. CROUZEL – L. ODOBINA, *Rodanio di Tolosa*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2008, kol. 4573-4574.

Prawdę powiedziawszy, na Zachodzie był tylko jeden biskup, którego postawa nie mogła być obojętna cesarzowi i jego doradcom, a był nim biskup Rzymu, papież Liberiusz. Ten zaś stał po stronie Atanazego i nicejczyków. Powiadomiony o wyniku synodu w Mediolanie napisał list do wygnanych biskupów, wyrażając uznanie dla ich prawego postępowania i żał, że nie może być ich towarzyszem³⁷. Ranga i rola biskupa Rzymu sprawiła, że cesarz chciał początkowo w jakiś sposób załagodzić sprawę. Wysłał więc do papieża z bogatymi darami swojego urzędnika Euzebiusza. Gdy jednak papież zdecydowanie odmówił ich przyjęcia, spotkał się z groźbami. Kiedy następnie kazał usunąć owe cenne dary zdeponowane w Bazylice św. Piotra, prefekt miasta Leoncjusz otrzymał polecenie, aby siłą postawić papieża przed sądem. Aby jednak uniknąć powszechnego buntu, aresztowanie przeprowadzono pod osłoną nocy³⁸.

Na dworze w Mediolanie doszło do poważnych spięć między rozdrażnionym ponad miarę cesarzem, uważającym Atanazego za „bezbożnika o niewypowiedzianej zuchwałości”³⁹, a papieżem Liberiuszem, który z dostojną stanowczością odmówił potępienia biskupa Aleksandrii. Ostatecznie cesarz dał papieżowi trzy dni do namysłu, po których Liberiusz miał wybrać: albo podpisać dokument i natychmiast powrócić do Rzymu, albo uda się na wygnanie. Jednak już po dwóch dniach Liberiusz został zesłany do Tracji, gdzie powierzono go nadzorowi ariańskiego biskupa. Papież odrzucił także pięć tysięcy złotych monet przekazanych mu przez cesarza na pokrycie wydatków. Odmówił również przyjęcia pieniędzy przesłanych mu przez cesarzową⁴⁰. Długo liczone się ze sprzeciwem papieża, ale po pewnym czasie wyznaczono jego następcę. Został nim niejaki archidiakon Feliks⁴¹, który był wystarczająco pozbawiony charakteru, by w tych okolicznościach objąć tak ważny urząd⁴².

W ten sposób każdy głos zdolny do skutecznego przeciwstawienia się polityce cesarskiej został praktycznie uciszony. Lojalne względem cesarza osoby pamiętały jeszcze jednak, że w odległej Hiszpanii wciąż żył prawie

³⁷ Por. HILARIUS PICTAVIENSIS, *Fragmentum historicum* 6, 1-2.

³⁸ Por. ATHANASIVS ALEXANDRINUS, *Historia Arianorum ad monachos* 35-37.

³⁹ THEODORETUS, *Historia ecclesiastica* 2, 16, 1-27.

⁴⁰ Por. M. GOEMANS, *L'exil du pape Libère*, w: *Mélanges Chr. Mohrmann*, Utrecht 1963, s. 184-189.

⁴¹ Por. P. MARONE, *Felice II antipapa*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 1927.

⁴² Por. ATHANASIVS ALEXANDRINUS, *Historia Arianorum ad monachos* 75; THEODORETUS, *Historia ecclesiastica* 2, 17, 3.

stuletni biskup Hozjusz z Kordowy⁴³ (zwolennik św. Atanazego i uczestnik pierwszego Soboru Nicejskiego w 325 roku). Nawet ten starzec wydawał się im niebezpieczny, a kiedy po kolejnych listach od cesarza Konstancjusza wyraził sprzeciw wobec potępienia św. Atanazego, także i on został wygnany na Bałkany, gdzie trzymano go pod nadzorem właśnie w Sirmium⁴⁴.

Po tym, jak cesarz zastraszył i podporządkował sobie w ten sposób Zachód, można było łatwiej przystąpić do walki ze św. Atanazym, który w międzyczasie powrócił do Aleksandrii i przy każdym zagrożeniu sprytnie odwoływał się do listów, w których cesarz zapewniał go o swoim współczuciu i pomocy. Próba powszechnego wystąpienia przeciw Atanazemu również zakończyła się niepowodzeniem. W końcu, podczas nabożeństwa, któremu przewodniczył św. Atanazy, oddział żołnierzy wkroczył do kościoła „Theona”, aby pojmać Biskupa. W wyniku jednak zamieszek, które spowodowały wiele śmiertelnych ofiar, Atanazy zdołał uciec (luty 356 r.), a następnie schronił się u mnichów na pustyni, którzy entuzjastycznie go powitali i przyjęli⁴⁵. Rok później, mimo oporu ludności, która zwróciła się przeciwko cesarzowi, świątynie zostały odebrane katolikom i przekazane arianom, a wspólnota chrześcijańska Aleksandrii przyjęła jako biskupa cudzoziemca⁴⁶.

Tym ariańskim biskupem Aleksandrii był Jerzy. Wprowadził on w Egipcie prawdziwy terror, wygnał prawowitych biskupów i kapłanów oraz nękał na wszelkie sposoby wiernych, którzy pozostali przywiązani do św. Atanazego. Po osiemnastu miesiącach aleksandryjczycy, zmęczeni nieznośną sytuacją, zmusili jednak narzuconego im biskupa Jerzego do ucieczki⁴⁷.

Mimo to Atanazy nie mógł zaryzykować powrotu, gdyż obrońcy katolickiej wiary nicejskiej byli zmuszeni do prowadzenia ukrytego życia. W schronieniu u egipskich mnichów św. Atanazy napisał swoje najważniejsze dzieła apologetyczne. W „Apologii do cesarza Konstancjusza” obalił krążące o sobie oszczerstwa. Z kolei „Apologia o ucieczce” była skiero-

⁴³ Por. M. SIMONETTI, *Ossio*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 3700.

⁴⁴ Sirmium to starożytne miasto rzymskie i bizantyńskie położone nad rzeką Sawą, ważna twierdza w rzymskiej prowincji Panonia i jej stolica. Twierdza ta broniła północnej granicy Cesarstwa Rzymskiego. Obecnie miasto to nazywa się Sremska Mitrovica i jest położone w Serbii.

⁴⁵ Por. ATHANASIAS ALEXANDRINUS, *Apologia de fuga* 24.

⁴⁶ Por. ATHANASIAS ALEXANDRINUS, *Historia Arianorum ad monachos* 55-58; SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica* 4, 9, 8-12.

⁴⁷ Por. ATHANASIAS ALEXANDRINUS, *Historia Arianorum ad monachos* 73; EPIPHANIUS CONSTANTIANENSIS, *Panarion* 76, 1.

wana do całego Kościoła i stała się jednym z najbardziej poczytnych pism Atanazego⁴⁸. Wreszcie „Apologia przeciwko arianom”⁴⁹ ma nieocenioną wartość dla historii lat 339-357 ze względu na liczne dokumenty, które przytacza. Swoich przeciwników Atanazy poddał surowemu i nieubłagalnemu osądowi w jeszcze innym dziele – w „Historii arian”⁵⁰, którą zadedykował egipskim mnichom. Opisuje tam skierowane przeciwko wierze nicejskiej intrygi, a cesarza Konstancjusza nazywa prekursorem Antychrysta. Na Zachodzie w tej krytyce sekunduje Atanazemu łaciński biskup Cagliari na Sardynii, św. Lucyfer, który w swoich dziełach napisanych na wygnaniu również ostro polemizuje z Konstancjuszem⁵¹.

We wszystkich tych sporach na pierwszym miejscu nie była już kwestia prawdziwej wiary, ale raczej walka o uznane lub potępienie biskupów: zwolennicy Atanazego we własnym (i naszym) mniemaniu walczyli o prawdziwą wiarę; Konstancjuszowi natomiast zależało na utrzymaniu za wszelką cenę pokoju w zależnym od cesarstwa Kościele. Nic więc dziwnego, że popierał tych, którzy demonstrowali względem niego lojalność. Dlatego też, gdy przeciwnikom św. Atanazego udało się zdobyć wpływy polityczne, ich pierwszą troską nie było dzielenie się z wiernymi swoimi poglądami na wiarę, ale usunięcie ze stolic biskupich zwolenników Atanazego i zastąpienie ich biskupami o poglądach zgodnych z własnymi. Nie powinno zatem dziwić, że w połowie IV wieku w szeregach popleczników cesarskich nie było ani jednego człowieka, który byłby zainteresowany kwestią dogmatyczną.

Sytuacja zmieniła się około 356 roku, gdy Aecjusz⁵², mistrz dialektyki, po nieuporządkowanym życiu, które dotychczas prowadził, odnalazł drogę do teologii i przez biskupa Antiochii Leoncjusza został wyświęcony na diakona. Aecjusz zajął się istotną kwestią dotyczącą Ariusza, czyli relacją między Ojcem i Synem, i zaproponował w słowach i pismach jej najbardziej radykalne rozwiązanie. Według niego Syn Boży nie ma tej samej natury ani

⁴⁸ Wydania Atanazjańskich dzieł *Apologia ad Constantium* oraz *Apologia de fuga* dokonał J.-M. SZYMUSIAK w: Sources Chrétiennes 56 bis, Paris 1958.

⁴⁹ Wydanie Atanazjańskiej *Apologia contra Arianos* znajduje się w: J.-P. MIGNE (wyd.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 25, Parisiis 1857, kol. 247-410.

⁵⁰ Wydanie Atanazjańskiej *Historia Arianorum ad monachos* znajduje się w: J.-P. MIGNE (wyd.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 25, Parisiis 1857, kol. 691-796.

⁵¹ Wydał je: W. HARTEL, *Luciferi Calaritani opuscula*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, t. 14, Vindobonae 1886.

⁵² Odnośnie do Aecjusza por.: T.A. KOPECEK, *A History of Neo-Arianism*, t. 1, Cambridge MA 1979, *passim*; M. SIMONETTI, *Aezio di Antiochia*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 91-92.

substancji, którą posiada Ojciec. Co więcej, Syn Boży nie jest nawet podobny do Ojca. Aecjusz wyraził to odrzucając dotychczasową terminologię teologiczną i wprowadzając formułę *ὁμόμοιος*. Historia dogmatów uznaje więc tego herezjarchę za założyciela „anomei” lub „Aecjan”, radykalnego skrzydła nurtu ariańskiego.

W Antiochii jednak Aecjusz znalazł niewielkie poparcie dla swojej radykalnej teorii i dlatego udał się do Aleksandrii, gdzie później spotkał Eunomiusza⁵³ (wcześniej biskupa Kyzikos), który przyjął nową doktrynę i ją rozpropagował. W ten jednak sposób obydwaj błędnowiercy zapoczątkowali podział arian na różne grupy i nieświadomie stali się główną przyczyną osłabienia tego całego ruchu heretyckiego.

Koncepcję Aecjusza podzielał również biskup Germiniusz⁵⁴, który w 351 r. został przeniesiony z Kyzikos do Sirmium i tam latem 357 r. przygotował w ogólnym zarysie nową formułę wiary, w której przemilczano terminy *substantia*, *consubstantialis* i oczywiście grecki oryginał tego ostatniego słowa – *ὁμοούσιος*⁵⁵, o które wszelaka dyskusja teologiczna się rozbijała.

Na poparcie tego heretyckiego wyznania „wiary” próbowano uzyskać podpis starego biskupa Kordoby Hozjusza, który, jak powiedzieliśmy, znajdował się wówczas na wygnaniu właśnie w Sirmium. Niestety, to się udało! Stuletni biskup, którego siła ducha od jakiegoś czasu słabła, miał jeszcze tylko tyle jasności umysłu i siły, by nie pozwolić na potępienie swojego długoletniego przyjaciela św. Atanazego⁵⁶.

O wiele większe znaczenie niż zwiedzenie tego starca miała zmiana teologicznego stanowiska papieża Liberiusza, co chronologicznie należy umiejscowić jeszcze wcześniej. Istnieją cztery niewątpliwie autentyczne listy Liberiusza, w których podczas wygnania w Tracji, osłabiony w swoim oporze i dumie oraz znajdując się pod presją biskupów ariańskich, porzucił

⁵³ Odnośnie do Eunomiusza por.: E. CAVALCANTI, *Studi Eunomiani*, Roma 1976; R.P. VAGGIONE (red.), *Eunomius, The extant works, Text and translation*, Oxford 1987; F. PILLONI, *Influssi Eunomiani sull'origine e lo sviluppo della teologia dei Cappadoci*, Roma 1998; R.P. VAGGIONE, *Eunomius of Cyzicus and the Nicene revolution*, Oxford 2000; M. SIMONETTI, *Eunomio di Cizico*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 1836-1837.

⁵⁴ Odnośnie do Germiniusza por. M. SIMONETTI, *Germinio di Sirmio*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 2106-2107.

⁵⁵ Tekst w: HILARIUS PICTAVIENSIS, *De synodis* 11; ATHANASIUS ALEXANDRINUS, *De synodis* 28.

⁵⁶ Por. SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica* 4, 12, 6; HILARIUS PICTAVIENSIS, *De synodis* 11, 63, 87.

dotychczasową linię postępowania i potępił św. Atanazego. Wszedł ponadto w układy z przeciwnikami Atanazego, a także podpisał formułę wiary, którą zawsze odrzucał (prawdopodobnie tożsamą z formułą z Sirmium z 351 roku; należy tu dodać, że formułę tę można rozumieć niekoniecznie w sposób heretycki, lecz także zgodny z wiarą katolicką). Dostosowawszy się do wymagań cesarza, papież poprosił Konstancjusza II o zgodę na powrót na stolicę biskupią w Rzymie. Za ugodowość tę, która była bardziej wyrazem ludzkiej słabości niż poglądów teologicznych, papież Liberiusz musiał jednak wiele zapłacić. Kiedy bowiem w 358 r. za zgodą cesarską powrócił do Rzymu, musiał dzielić urząd i godność biskupa Rzymu z swoim „następcą” Feliksem II, który w międzyczasie zajął jego miejsce. Chociaż rzymianie byli przychylni jego powrotowi z wygnania, a Feliks został zmuszony do opuszczenia miasta, to jednak autorytet Liberiusza poza Rzymem został tak bardzo osłabiony, że nie odegrał on żadnej roli w dalszych dyskusjach teologicznych⁵⁷.

Radykalne skrzydło anomejczyków, propagując formułę z Sirmium z 357 roku, nie spotkało się jednak z taką przychylnością, na jaką liczyło. Nie tylko w Galii, gdzie biskup Febadiusz z Agen napisał traktat *Contra Arianos*⁵⁸, i w północnej Afryce⁵⁹, ale także w ariańskich kręgach Wschodu pojawił się silny opór przeciwko walce anomejczyków z boskością Syna. Na pierwszy plan wysunął się nowy umiarkowany nurt, który był bliższy zwolennikom Nicei niż poplecznikom Eunomiusza. Jego przywódcą był Bazyl z Ancyry⁶⁰, dobrze znający teologię. W 358 roku zaprosił on do swojego miasta na Wielkanoc wielu biskupów, a następnie opublikował w ich imieniu dokument o dużym znaczeniu dla dalszego rozwoju dyskusji teologicznej. Dokument ten z jednej strony zdecydowanie odrzucił tezy anomejczyków, z drugiej zaś jako nowy termin proponował słowo *ὁμοιούσιος*. W ten sposób uznano, że Syn jest podobny do Ojca pod względem substancji, co niewątpliwie oznaczało znaczne zbliżenie do stanowiska zwolenników Nicei. Co więcej, cesarz Konstancjusz II, który dotychczas faworyzował anomejczyków, został przekonany o słuszności tej nowej formuły, która została potwierdzona w 358 r. na synodzie w Sirmium i przyjęta również przez papieża Liberiusza⁶¹. Zarówno

⁵⁷ Por. SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica* 4, 15, 4-6; THEODORETUS, *Historia ecclesiastica* 2, 17.

⁵⁸ W: PL 20, 13-30. Por. A. DURENGUES, *Le livre de Phoebade contre les Arien*, Agen 1927.

⁵⁹ Por. HILARIUS PICTAVIENSIS, *Adversus Constantium* 26.

⁶⁰ Odnosnie do Bazylego z Ancyry por. M. SIMONETTI, *Basilio di Ancira*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 723-724.

⁶¹ Por. SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica* 4, 14-15.

św. Atanazy, jak i św. Hilary z Poitiers, z życzliwością odnosili się do tej nowej terminologii, której ortodoksyjna interpretacja wydawała się możliwa i która miała zostać przedyskutowana w przyjaznej i serdecznej atmosferze⁶². Biskup Bazyli z Ancyry wykorzystał ponadto cesarską przychylność, aby ostro wystąpić przeciwko anomejczykom, których czołowi biskupi musieli z kolei doświadczyć goryczy wygnania⁶³. Bazyli z Ancyry dążył następnie do jak najbardziej oficjalnego uznania swojej teologii, co miałyby nastąpić na wielkim soborze powszechnym, który miał się odbyć w Nicei⁶⁴.

3. Podwójny synod w Rimini i w Seleucji (w 359 roku)

Podczas gdy biskup Bazyli z Ancyry był zajęty przygotowaniem do tego soboru, grupie innych biskupów udało się podsunąć cesarzowi Konstancjuszowi pomysł o zwołaniu, zamiast powszechnego soboru, podwójnego synodu, który miałby się odbyć w tym samym czasie: na Zachodzie dla episkopatu łacińskiego i na Wschodzie dla biskupów prowincji wschodnich. To oczywiście, że projekt ten spodobał się cesarzowi. Synod bowiem wschodni mógł z pewnością liczyć, pomimo rozłamów, na „ariańską” większość, biskupi zachodni zaś, jak pokazały ostatnie wydarzenia, ostatecznie ulegną władzy.

Na miejsce synodu wschodniego wybrano Seleucję w prowincji Izauria w Azji Mniejszej, a biskupom zachodnim wyznaczono miejsce w Rimini⁶⁵.

Wraz z tym podwójnym synodem rozpoczął się ostatni akt dramatu oplakanej polityki religijnej cesarza Konstancjusza II. Najpierw, w maju 359 roku, zwołano do Sirmium komisję przygotowawczą. Jej zadaniem było opracowanie formuły, którą miano przedstawić obu synodom jako podstawę doktrynalną (swoisty rodzaj *instrumentum laboris*)⁶⁶. Grecka koncepcja tego podstawowego dokumentu, przy opracowywaniu którego biskupi Walens z Mursy i Ursacjusz z Singidunum współpracowali używając swoich zdolności manipulowania i kręactwa, musiała być niemałym zaskoczeniem dla Bazylego z Ancyry. Wyróżniającym się w niej terminem teologicznym nie

⁶² Por. ATHANASIOS ALEXANDRINUS, *De synodis* 41; HILARIUS PICTAVIENSIS, *De synodis* 81.

⁶³ Por. PHILOSTORGIUS, *Historia ecclesiastica* 4, 8-9.

⁶⁴ Por. SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica* 4, 16, 1-4. 14-19; HIERONYMUS STRIDONENSIS, *Chronicon ad annum* 358.

⁶⁵ Por. HILARIUS PICTAVIENSIS, *Fragmentum historicum* 2, 9-15. 3, 16.

⁶⁶ Por. tamże, 4, 17, 3. Tekst grecki w: ATHANASIOS ALEXANDRINUS, *De synodis* 8; SOCRATES SCHOLASTICUS, *Historia ecclesiastica* 2, 37.

było bowiem zaproponowane przez niego określenie ὁμοιούσιος, ale zwrot ὁμοιος τῷ πατρί, który wyrażał jedynie myśl, że Syn Boży jest podobny do Ojca. Zwolennicy tej nowej koncepcji najwyraźniej przekonali cesarza, że tego rodzaju niejasne i dwuznaczne sformułowanie, które wykluczało kwestię substancji, może zapewnić mu zgodę wielu ojców synodalnych o najróżniejszych poglądach. Komisja przygotowawcza ustaliła również procedurę tego podwójnego synodu: że pod koniec sesji uczestnicy każdego z synodów mieli wysłać delegację do cesarza, aby poinformować go o wynikach dyskusji i nadać ostateczną formę ustalonym wnioskom.

3. 1. Synod w Rimini

Latem 359 roku przybyło do Rimini ponad czterystu biskupów Zachodu ze wszystkich prowincji tej części cesarstwa⁶⁷. Tylko Rzym nie był reprezentowany. Najwyraźniej cesarz nie wysłał do stolicy papieskiej żadnego zaproszenia, może dlatego, że było tam dwóch biskupów – Liberiusz i Feliks II. Był to także znak, że poddanie się papieża Liberiusza żądaniom Konstancjusza nie zwiększyło cesarskiego szacunku względem niego.

W chwili rozpoczęcia synodu w Rimini przytłaczającą większość stanowili zwolennicy ortodoksyjnej teologii nicejskiej, co zaważyło na biegu wydarzeń. Grupa ariańska stanowiła tylko około dwudziestu procent wszystkich uczestników synodu, a na jej czele stali biskupi: Walens i Ursacjusz z Panonii, Auksencjusz z Mediolanu i Saturnin z Arles⁶⁸. Nic więc dziwnego, że większość biskupów w Rimini nie przyjęła nowej formuły z Sirmium. Co więcej, ekskomunikowano przywódców mniejszościowego nurtu ariańskiego i ponownie wyznano wierność postanowieniom pierwszego soboru w Nicei (325 r.). Wyznaczono też delegację, która miała przedstawić wnioski cesarzowi Konstancjuszowi II. Ponieważ jednak ariańska opozycja nie przyjęła tej deklaracji synodu, z Rimini wyruszyły na Wschód, by spotkać się z cesarzem w Konstantynopolu, dwie delegacje. Niestety, podczas gdy grupa ariańska

⁶⁷ Por. C.A. BALDUCCI, *Aspetti religiosi e politici del concilio di Rimini*, Rimini 1960.

⁶⁸ Odnosnie do Saturnina z Arles por.: E. GRIFFE, *La Gaule chrétienne*, s. 224-226; s. 243-246; s. 262-264; H.C. BRENECKE, *Hilarius von Poitiers und die Bischofsopposition gegen Konstantius II. Untersuchungen zur dritten Phase des arianischen Streites (337-361)*, Berlin – New York 1984, *passim*; V. SAXER – S. SAMULOWITZ, *Saturnino di Arles*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2008, kol. 4768-4769.

została przez cesarza natychmiast przyjęta, delegacji większościowej (katolickiej) nakazano czekać w Adrianopolu, a następnie w Nicei w Tracji⁶⁹. Przywódcą tej prawowiernej grupy był sławny Restytut z Kartaginy⁷⁰, który jednak nie sprostął zadaniu. Wkrótce bowiem do grupy biskupów łacińskich przeniknęli przedstawiciele mniejszości ariańskiej i tak długo urabiali swoich katolickich kolegów wyjaśnianiem formuły z Sirmium, że w końcu i ci „prawowierni” podpisali dokument. Co więcej, posunęli się nawet tak daleko, że uroczyście potwierdzili swój sojusz z ariańskimi biskupami ekskomunikowanymi w Rimini. Działo się to w październiku 359 roku⁷¹.

W międzyczasie w Rimini czterystu biskupów już od trzech miesięcy czekało na decyzję cesarza i możliwość powrotu do swoich diecezji. Miasto oferowało niewiele rozrywek, a cesarski urzędnik odpowiedzialny za porządek zewnętrzny coraz wyraźniej dawał im do zrozumienia, że bez podpisania drugiej formuły z Sirmium nie będą mogli opuścić miasta. Z tego powodu biskupi katolicy, chociaż stanowili większość, niepowstrzymanie się łamali w swoich poglądach, aż w końcu byli nawet gotowi podziękować cesarzowi na piśmie za jego troskę o zachowanie nieskażonej wiary! Ostatnia grupa około piętnastu biskupów, którzy nadal mieli wątpliwości co do złożenie podpisu, została zapewniona, że po podpisaniu będą mogli jeszcze wprowadzić pewne wyjaśnienia. Uzupełnienia te nie interesowały cesarza, który miał już w ręku obszerny dokument – wyznanie wiary (*professio „Sirmiana”*) podpisane przez wszystkich biskupów Zachodu (oczywiście z wyjątkiem wygnañców). Nie trzeba tu przypominać, że wyznanie to było sprzeczne z formułą pierwszego Soboru w Nicei (325 r.).

3. 2. Synod w Seleucji

Pod koniec września 359 roku, gdy konflikt w Rimini dobiegał końca, biskupi Wschodu zebrali się po raz pierwszy w Seleucji⁷². Wszyscy

⁶⁹ Por. ATHANASIOS ALEXANDRINUS, *Historia Arianorum* 16; 44; TENŻE, *Apologia contra Arianos* 48.

⁷⁰ Odnośnie do Restytuta z Kartaginy por. A. DI BERARDINO, *Restituto (o Restuto)*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2008, kol. 4499-4500.

⁷¹ Por. ATHANASIOS ALEXANDRINUS, *De synodis* 8; SOCRATES SCHOLASTICUS, *Historia ecclesiastica* 2, 37.

⁷² Por. SOCRATES SCHOLASTICUS, *Historia ecclesiastica* 2, 39-40; SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica* 4, 22.

ze stu pięćdziesięciu obecnych byli arianami podzielonymi na trzy nurty. Najbardziej liczącym się był odłam homoiouzjański⁷³ reprezentowany między innymi przez Bazylego z Ancyry, Macedoniusza z Konstantynopola⁷⁴, Sylwana z Tarsu⁷⁵. Na drugim miejscu plasował się nurt homoiozjański⁷⁶, któremu przewodził Akacjusz z Cezarei Palestyńskiej⁷⁷, od którego imienia jego zwolenników nazywano również akacjanami⁷⁸. Najślabszym był radykalny nurt anomejski⁷⁹ reprezentowany przez Jerzego z Aleksandrii⁸⁰ i Eudoksjusza z Antiochii⁸¹.

Biskupi, podzieleni na trzy zwalczające się odłamy, nie doszli do porozumienia. Większość z nich opowiedziała się za ponownym zatwierdzeniem formuły wiary ustanowionej przez tzw. „synod poświęcenia kościoła”, który odbył się w Antiochii w 341 roku. Akacjanie tymczasem na sesji swojej

⁷³ Por. J. GUMMERUS, *Die homöusianische Partei bis zum Tode des Konstantius*, Leipzig 1900; M. SIMONETTI, *Omeousiani*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 3605-3607.

⁷⁴ Odnośnie do Macedoniusza i jego zwolenników (macedonian) por.: F. LOOFS, *Die Christologie der Macedonianer*, Leipzig 1916, s. 64-76; M. SIMONETTI, *Macedonio (macedoniani)*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 2961-2962.

⁷⁵ Odnośnie do Sylwana z Tarsu por.: R.P.C. HANSON, *The search for the Christian doctrine of God: the Arian controversy, 318-381*, Edinburgh 1988, s. 763-764; M. SIMONETTI, *Silvano di Tarso*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2008, kol. 4937-4938.

⁷⁶ Por. H.Chr. BRENNECKE, *Studien zur Geschichte der Homöer. Der Osten bis zum Ende der homöischen Reichskirche*, Tübingen 1899; M. SIMONETTI, *Omei*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 3599-3600.

⁷⁷ Odnośnie do Akacjusza por.: J.M. LEROUX, *Acace évêque de Césarée de Palestine (341-365)*, *Studia Patristica* 8 (= Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 93), Berlin 1966; M. SIMONETTI, *Acacio di Cesarea*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 36-37.

⁷⁸ Odnośnie do akacjan por.: SOCRATES SCHOLASTICUS, *Historia ecclesiastica* 2, 39-40; SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica* 4, 22-23. Por. także M. SIMONETTI, *Acaciani*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 35.

⁷⁹ Odnośnie do anomejczyków por. M. SIMONETTI, *Anomei (anomeismo)*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 322-323.

⁸⁰ Odnośnie do arianina Jerzego por. M. SIMONETTI, *Giorgio il Cappadoce*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 2170.

⁸¹ Odnośnie do Eudoksjusza por. M. SIMONETTI, *Eudossio*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 1823-1824.

grupy trzymali się ostatniej formuły z Sirmium, ale dodali do niej potępienie terminu *ἀνόμοτος*⁸². Ponieważ stanowiący większość homoiouzjanie pozostali nieugięci w swojej postawie, akacjanie opuścili synod i natychmiast sami rozpoczęli negocjacje z cesarzem. Homoiouzjanie również wysłali do Konstancyjny swoich zaufanych ludzi.

W sporze o cesarskie poparcie wygrali ostatecznie akacjanie, ponieważ ich teologia była zgodna z tym, co zostało już podpisane w Rimini. Po długim i zaciepłym sprzeciwie, homoiouzjanie ustąpili, gdy cesarz ujawnił, że 1 stycznia 360 roku, z okazji rozpoczęcia jego dziesiątego konsulatu zamierza oznajmić mieszkańcom cesarstwa, że pokój religijny został znów przywrócony⁸³. W ten sposób wyznanie wiary z pierwszego soboru powszechnego w Nicei (z 325 roku) zostało całkowicie porzucone. Wraz z przyjęciem teologii homoian zwyciężyła jednoznacznie orientacja ariańska.

Cesarzowi Konstancjuszowi II zależało jednak na tym, aby to jego zwycięstwo zostało uroczystie potwierdzone przez wspólny synod. Zebrał się on w Konstantynopolu w styczniu 360 roku⁸⁴. Obok biskupów wschodnich znalazło się na nim tylko kilku biskupów z Tracji. Synod w takim składzie ostatecznie zatwierdził tę formułę wiary, której podpisanie wymuszono w Rimini; miała ona obowiązywać na zawsze. Aby zapewnić przyjęcie tej formuły przez wszystkich, biskupów o odmiennych poglądach osądzono, choć nie nazwano tego wprost potępieniem za odmienną, „heterodoksyjną” doktrynę, ale karą za rzekome nadużycie władzy podczas wykonywania funkcji. W ten sposób wszyscy biskupi, którzy przewodzili homoiouzjanom, stracili swoje stolice, a cesarz Konstancjusz jeszcze zaostrzył ten wyrok, skazując na wygnanie tych, którzy nie spełnili wymogów, jakie zawierał wydany przez niego dekret.

Podobnie jak na Zachodzie, również i tutaj starano się skłonić do uległości tych biskupów wschodnich, którzy nie uczestniczyli w żadnym z tych synodów. Ukrywający się biskup Aleksandrii św. Atanazy nie został jednak jeszcze odnaleziony przez policję cesarską, która mogła jedynie ustalić, że wysłał on do wszystkich biskupów Egiptu i Libii list, w którym wzywał ich do wierności nicejskiemu wyznaniu wiary i odmowy złożenia podpisu

⁸² Por. ATHANASIIUS ALEXANDRINUS, *De synodis* 29; SOCRATES SCHOLASTICUS, *Historia ecclesiastica* 2, 39-40.

⁸³ Por. THEODORETUS, *Historia ecclesiastica* 2, 8, 37-52; ATHANASIIUS ALEXANDRINUS, *Tomos ad Antiochenos* 5.

⁸⁴ Por. ATHANASIIUS ALEXANDRINUS, *Apologia contra Arianos* 44-51; THEODORETUS, *Historia ecclesiastica* 3, 8, 1-36; HILARIUS PICTAVIENSIS, *Fragmentum historicum* 2, 1-8.

pod wyznaniem heretyckim⁸⁵. Dzięki temu cały Egipt pozostał wierny prawowiernemu wyznaniu wiary. Także w innych prowincjach Wschodu znajdowali się tu i ówdzie pojedynczy biskupi, którzy woleli raczej wygnanie, niż wyparcie się swojej katolickiej wiary⁸⁶. Stolicę biskupie zaś, na których czasowo nie było ordynariuszów, Akacjusz (prawdopodobnie nie chcąc zaostrać konfliktów) w większości obsadził osobami, które w przeszłości nie były zainteresowane „polityką kościelną”. Wszystkie jednak ważne ośrodki kościelne, takie jak Aleksandria, Antiochia, Konstantynopol, Cezarea w Palestynie, Sirmium na Bałkanach i Mediolan, posiadały nadal ariańskich biskupów i wydawało się, że arianizm na zawsze stał się jedynym możliwym wyznaniem chrześcijańskiej wiary.

* * *

Za podsumowanie niech starczą słowa św. Hieronima, który żył wówczas, gdy miały miejsce opisane wyżej wydarzenia, obserwował je i surowo oceniał: „świat, jęcząc z bólu, ze zdumieniem spostrzegł, że stał się ariańskim”⁸⁷. Na szczęście wiemy, jak potoczyły się dalej koleje historii, doprowadzając już po około dwudziestu latach do tryumfu prawdziwej wiary nicejskiej, która po ariańskiej zawierusze została potwierdzona i jeszcze raz przypieczętowana podczas pierwszego Soboru w Konstantynopolu z 381 roku⁸⁸. To wyznanie prawowitej chrześcijańskiej wiary w Trójjedynego Boga jest wspólne dla wszystkich chrześcijan aż do dnia dzisiejszego.

⁸⁵ Tekst krytyczny: C.H. TURNER (wyd.), *Ecclesiae occidentalis monumenta iuris antiquissima*, t. 1, Oxford 1939, s. 480-482.

⁸⁶ Por. kanony 3, 4, 7.

⁸⁷ HIERONYMUS STRIDONENSIS, *Adversus Luciferianos* 29: „[...] ingemuit totus orbis et Arianum se esse miratus est”. Por. także B. DEGÓRSKI, *Il giudizio di san Girolamo sull'imperatore Costantino il Grande secondo la continuazione della »Cronaca« di Eusebio di Cesarea*, w: I. BODROŽIĆ – Š. BILOKAPIC (wyd.), *Sanctus Hieronymus Dalmatiae vir illustris. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 24. i 25. rujna 2020*, Split 2023, s. 311-323.

⁸⁸ Por. B. DEGÓRSKI, *Sformułowanie wiary w Trójjedynego Boga w latach 360-380. Formuła dogmatyczna μία οὐσία – τρεῖς ὑποστάσεις*, „Vox Patrum” 21 (2001) z. 40-41, s. 227-235; TENŻE, *Il primo Concilio di Costantinopoli (381). Uno schizzo storico e teologico*, „Vox Patrum” 36 (2016) z. 65, s. 155-170.

Bibliografia

Źródła

ATHANASIVS ALEXANDRINUS, *Apologia ad Constantium*, w: J.-M. SZYMUSIAK (wyd.), *Sources Chrétiennes* 56 bis, Paris 1958.

ATHANASIVS ALEXANDRINUS, *Apologia contra Arianos*, w: J.-P. MIGNÉ (wyd.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 25, Parisiis 1857, kol. 247-410.

ATHANASIVS ALEXANDRINUS, *Apologia de fuga*, w: J.-M. SZYMUSIAK (wyd.), *Sources Chrétiennes* 56 bis, Paris 1958.

ATHANASIVS ALEXANDRINUS, *De synodis*, w: J.-P. MIGNÉ (wyd.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 26, Parisiis 1857, kol. 681-794.

ATHANASIVS ALEXANDRINUS, *Historia Arianorum ad monachos*, w: J.-P. MIGNÉ (wyd.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 25, Parisiis 1857, kol. 691-796.

ATHANASIVS ALEXANDRINUS, *Tomos ad Antiochenos*, w: A. SEGNERI (wyd.), *Atanasio, Lettera agli antiocheni*, Biblioteca Patristica 46, Bologna 2010.

Ecclesiae occidentalis monumenta iuris antiquissima, w: C.H. TURNER (wyd.), *Ecclesiae Occidentalis Monumenta Juris Antiquissima*, Oxford 1939.

EPIPHANIVS CONSTANTIENSIS, *Panarion*, w: G. PINI (wyd.), *Epifanio di Salamina, Panarion. Testo greco a fronte*, t. 1-3, Brescia 210-2017.

HIERONYMVS STRIDONENSIS, *Adversus Luciferianos*, w: J.-P. MIGNÉ (wyd.), *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, t. 23, Parisiis 1883, kol. 155-182.

HIERONYMVS STRIDONENSIS, *Chronicon*, w: B. DEGÓRSKI (wyd.), *Hieronymi historica et hagiographica*, Hieronymi opera, t. 15, Roma 2014, s. 236-307.

HILARIVS PICTAVIENSIS, *Adversus Constantium*, w: J.-P. MIGNÉ (wyd.), *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, t. 10, Parisiis 1845, kol. 577-606.

HILARIVS PICTAVIENSIS, *De synodis*, w: J.-P. MIGNÉ (wyd.), *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, t. 10, Parisiis 1845, kol. 471-546.

HILARIVS PICTAVIENSIS, *Fragmentum historicum*, w: J.-P. MIGNÉ (wyd.), *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, t. 10, Parisiis 1845, kol. 553-572.

HILARIUS PICTAVIENSIS, *Liber adversus Valentem et Ursacium*, w: A. FERED (wyd.), *S. Hilarii Pictaviensis opera*, pars IV, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, t. 65, Vindobonae – Lipsiae 1916, s. 189-193.

LUCIFERUS CALARITANUS, *Moriendum esse pro Filio Dei*, w: G. HARTEL (wyd.), *Luciferi Calaritani opuscula*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, t. 14, Vindobonae 1886, s. 284-318.

PHILOSTORGIUS, *Historia ecclesiastica*, w: B. BLECKMANN – M. STEIN (wyd.), *Philostorgios Kirchengeschichte*, t. 1-2, Paderborn 2015.

Scolies ariennes sur le concile d'Aquilée, introduction, texte latin et notes par R. GRYSO, Sources Chrétiennes 267, Paris 1980.

SOCRATES SCHOLASTICUS, *Historia ecclesiastica*, w: J.-P. MIGNE (wyd.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 67, Parisiis 1864, kol. 29-872.

SOZOMENUS, *Historia ecclesiastica*, w: J.-P. MIGNE (wyd.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 67, Parisiis 1864, kol. 874-1630.

THEODORETUS, *Historia ecclesiastica*, w: J.-P. MIGNE (wyd.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 82, Parisiis 1884, kol. 881-1280.

Opracowania

BALDUCCI C.A., *Aspetti religiosi e politici del concilio di Rimini*, Rimini 1960.

BARNES T.D., *Athanasius and Constantius: Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Cambridge 1993.

N.H. BAYNES, *Constantine the Great*, London 1930.

BORCHARDT C.F.A., *Hilary of Poitiers' Role in the Arian Struggle*, Den Haag 1966.

BOSCO T., *Eusebio di Vercelli nel suo tempo pagano e cristiano*, Torino 1995.

BRENNECKE H.C., *Hilarius von Poitiers und die Bischofsopposition gegen Konstantius II.: Untersuchungen zur dritten Phase des Arianischen Streites (337-361)*, Berlin – New York 1984.

BRENNECKE H.C., *Hilarius von Poitiers und die Bischofsopposition gegen Konstantius II. Untersuchungen zur dritten Phase des arianischen Streites (337-361)*, Berlin – New York 1984.

BRENNECKE H.CHR., *Studien zur Geschichte der Homöer. Der Osten bis zum Ende der homöischen Reichskirche*, Tübingen 1899.

CAPELLINO M. (red.), *S. Eusebio di Vercelli (Documenti e osservazioni storico-teologiche)*, Vercelli 1996.

CAPELLINO M., *Spiritualità di S. Eusebio*, Vercelli 1986.

CAVALCANTI E., *Studi Eunomiani*, Roma 1976.

CORTI G., *Lucifero di Cagliari*, Milano 2004.

CROUZEL H. – ODOBINA L., *Rodanio di Tolosa*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2008, kol. 4573-4574.

CROVELLA E., *S. Eusebio di Vercelli*, Vercelli 1960.

CUNEO P.O., *La legislazione di Costantino II, Costanzo II e Costante (337-361)*, Milano 1997.

CURTI C., *Eusebio di Cesarea*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 1845-1853.

DATTRINO L., *Eusebio di Vercelli*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 1861-1862.

DEGÓRSKI B., *Sformułowanie wiary w Trójjedynego Boga w latach 360-380. Formuła dogmatyczna μία οὐσία – τρεῖς ὑποστάσεις*, „Vox Patrum” 21 (2001) fasc. 40-41, s. 227-235.

DEGÓRSKI B., *Il primo Concilio di Costantinopoli (381). Uno schizzo storico e teologico*, „Vox Patrum” 36 (2016) fasc. 65, s. 155-170.

DEGÓRSKI B., *Il giudizio di san Girolamo sull'imperatore Costantino il Grande secondo la continuazione della »Cronaca« di Eusebio di Cesarea*, w: I. BODROŽIĆ – Š. BILOKAPIĆ (wyd.), *Sanctus Hieronymus Dalmatiae vir illustris. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 24. i 25. rujna 2020*, Split 2023, s. 311-323.

DI BERARDINO A., *Milano. II. Concili*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 3277-3279.

DI BERARDINO A., *Restituto (o Restuto)*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2008, kol. 4499-4500.

DOIGNON J., *Hilaire de Poitiers avant l'exil*, Paris 1971.

DURENGUES A., *Le livre de Phoebade contre les Ariens*, Agen 1927.

DURST M., *Die Eschatologie des Hilarius von Poitiers: ein Beitrag zur Dogmengeschichte des vierten Jahrhunderts*, Bonn 1987.

DUVAL Y.-M., *L'extirpation de l'arianisme en Italie du Nord et en Occident: Rimini (359/60) et Aquilée (381), Hilaire de Poitiers (367/8) et Ambroise de Milan (397)*, Aldershot 1998.

Eusebio di Vercelli e il suo tempo, red. E. DAL COVOLO – R. UGLIONE – G.M. VIAN, Roma 1997.

FIGURA M., *Das Kirchenverständnis des Hilarius von Poitiers*, Freiburg – Basel – Wien 1984.

FORLIN PATRUCCO M., *Costanzo II*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 1247-1248.

GIGLI G., *L'ortodossia, l'arianesimo e la politica di Costanzo II (337-361)*, Roma 1949.

GOEMANS M., *L'exil du pape Libère*, w: *Mélanges Chr. Mohrmann*, Utrecht 1963, s. 184-189.

GRIFFE E., *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*, t. 1, Paris 1964².

GUMMERUS J., *Die homöusianische Partei bis zum Tode des Konstantius*, Leipzig 1900.

HANSON R.P.C., *The search for the Christian doctrine of God: the Arian controversy, 318-381*, Edinburgh 1988.

HESS H., *The Canons of the Council of Serdica*, London 1958.

KIENAST D., *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1990.

KLEIN R., *Constantius II und die christliche Kirche*, Darmstadt 1977.

KOPECEK T.A., *A History of Neo-Arianism*, t. 1, Cambridge MA 1979.

LABANDE E.R. (red.), *Hilaire et son temps. Actes du Colloque de Poitiers, 29 septembre – 3 octobre 1968, à l'occasion du XVIe centenaire de la mort de saint Hilaire*, Paris 1969.

LADARIA L.F., *El Espíritu Santo en San Hilario de Poitiers*, Madrid 1977.

LADARIA L.F., *La cristología de Hilario de Poitiers*, Roma 1989.

LEROUX J.M., *Acace évêque de Césarée de Palestine (341-365)*, *Studia Patristica* 8 (= Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 93), Berlin 1966.

LONGOBARDO L., *Il linguaggio negativo della trascendenza di Dio in Ilario di Poitiers*, Napoli 1982.

LOOFS F., *Die Christologie der Macedonianer*, Leipzig 1916.

MARONE P., *Felice II antipapa*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 1927.

MARTIN A., *Athanase d'Alexandrie et l'Église d'Égypte au IVe siècle (328-373)*, Rome 1996.

MUNIER CH. – PILARA G., *Arles*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 535-540.

PILLONI F., *Influssi Eunomiani sull'origine e lo sviluppo della teologia dei Cappadoci*, Roma 1998.

SAXER V. –SAMULOWITZ S., *Saturnino di Arles*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2008, kol. 4768-4769.

SIMONETTI M., *Acaciani*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 35.

SIMONETTI M., *Acacio di Cesarea*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 36-37.

SIMONETTI M., *Aezio di Antiocchia*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 91-92.

SIMONETTI M., *Anomei (anomeismo)*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 322-323.

SIMONETTI M., *Aussenzio di Milano*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 662-663.

SIMONETTI M., *Basilio di Ancira*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 723-724.

SIMONETTI M., *Dionigi di Milano*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 1443.

SIMONETTI M., *Eudossio*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 1823-1824.

SIMONETTI M., *Eunomio di Cizico*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2006, kol. 1836-1837.

SIMONETTI M., *Germinio di Sirmio*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 2106-2107.

SIMONETTI M., *Giorgio il Cappadoce*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 2170.

SIMONETTI M., *Ilario di Poitiers*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 2521-2528.

SIMONETTI M., *Macedonio (macedoniani)*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 2961-2962.

SIMONETTI M., *Omei*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 3599-3600.

SIMONETTI M., *Omeousiani*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 3605-3607.

SIMONETTI M., *Ossio*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 3700.

SIMONETTI M., *Paolino di Treviri*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2008, kol. 3832-3833.

SIMONETTI M., *Silvano di Tarso*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2008, kol. 4937-4938.

SMULDERS P., *La doctrine trinitaire de s. Hilaire de Poitiers*, Roma 1944.

STUDER B., *Giulio I papa*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 2317-2318.

STUDER B., *Liberio papa*, w: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, red. A. DI BERARDINO, Genova – Milano 2007, kol. 2822-2823.

VACCARI G., *La teologia della assunzione in Ilario di Poitiers: uno studio sui termini "adsumere" e "adsumptio"*, Roma 1994.

VAGGIONE R.P. (red.), *Eunomius. The extant works, Text and translation*, Oxford 1987.

VAGGIONE R.P., *Eunomius of Cyzicus and the Nicene revolution*, Oxford 2000.

VENTURA DA SILVA G., *Reis, santos e feiticeiras. Constâncio II e os fundamentos místicos da basileia 337-361*, Vitoria 2003.

CHRISTIAN RELIGION AND IMPERIAL POLITICS UNDER
CONSTANTINE THE GREAT AND CONSTANTIUS II

A b s t r a c t

The article presents the theological disputes that arose after the dogmatic determinations made at the First Universal Council of Nicaea in Asia Minor in 325. It discusses the period from the conclusion of that council until the death of Emperor Constantius II in 361. The first part shows the religious policy of Emperor Constantine the Great, supporting the dogmatic provisions of the Council of Nicaea. The next part depicts the theological disputes under Emperor Constantius II, which were sealed by the double synod he convened in Rimini and Seleucia in 359. Imperial policy, which dominated all theological discussions during our study period, led to the imposition of the Arian heresy on virtually the entire empire.

Keywords: History of dogma, dogmatic disputes of the 4th century, A-rianism, Constantine the Great, Constantius II, synod of Rimini (359), synod of Seleucia (359)

Słowa kluczowe: Historia dogmatów, spory dogmatyczne IV wieku, arianizm, Konstantyn Wielki, Konstancjusz II, synod w Rimini (359), synod w Seleucji (359)